

JAMES NIESSEN

Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón

Adalék Jászi Oszkár asszimiláció-elméletéhez

Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című 1912-ben írt munkájában a kisebbségeknek-az iparilag egységes társadalomban, szabad kulturális és gazdasági versenyen keresztül történő - békés beolvadását tartotta a magyarországi nemzetiségi probléma kívánatos megoldásának.¹ Ezzel a nézőponttal a nemzeti kisebbségek vezetői aligha érthettek egyet. Ez a tanulmány Jászi 1912. évi asszimiláció-elméletét vizsgálja a 19. század végi erdélyi és kelet-magyarországi két felekezetben megjelenő nemzeti-szeparatista mozgalomra összpontosítva.

Az erdélyi vallási és nemzetiségi mozgalmak hatására 1887-ben az erdélyi szász lutheránus szuperintendenciából húszezer magyar lutheránust tömörítő tizenhat parókia kivált, majd 1912-ben létrehozták a magyarországi görög katolikusok (unitus, bizánci rítusú katolikus) hajdúdorogi egyházmegyéjét, amely 163 parókiából állt, és 217 640 hívőt tömörített. Ennek egyhatod része Erdélyből, öthatod része pedig kárpátukrán (rutén)² és román egyházmegyéből származott. Ezek az események két szempontból jelentősek: először azért, mert a nemzetiségi küzdelmek olyan összefüggését jelentik, amelyet a szakirodalom ritkán tárgyal. A kortárs külföldi megfigyelők és történészek ugyanis a választási rendszert és az iskolaügyet ennél nagyobb érdeklődéssel vizsgálták. Az 1887. és 1912. évi események kiemelkedő jelentőségűek voltak, és a nemzeti polarizálódás növekedését segítették elő. A kisebbségi politikusok tiltakoztak, mert az állam megsértette az egyházi önkormányzatot, és csoportokat szakított ki a kisebbségi nemzetek - különösen a románok - közül. Az állam a magyar nemzetiséget, mint ahogyan ezt a választási rendszerben és az iskolai törvényhozásban is tette, a kisebbségekkel szemben előnyben részesítette. Másodszer pedig, mert a szeparatista mozgalmak a nemzetiség és politika 19. századi kapcsolatának alapvető összefüggését jelzik: nevezetesen ahogy a nacionalizmus növekedésével csökkent a vallási hovatartozás jelentősége, úgy szűnt meg a falu elszigeteltsége a világi, írott kultúrától.

A nemzeti tudat hosszú folyamat révén hatotta át az egy nyelvet beszélő társadalmat, de a 19. századi nyelvhasználatban a nemzetiség fogalma megegyezett az adott nemzeti nyelvet beszélők csoportjával.³ Ha mennyiségileg akarjuk vizsgálni ezeket a nemzetiségi csoportokat, akkor a hivatalos statisztikákra támaszkodhatunk.⁴ A nyelv a legegyszerűbb, bár elismerten nem tökéletes nemzetiségi mutató. Ennek a mutatónak a fő hiányossága, hogy semmit nem közöl a többnyelvűségről és a politikai szimpátiáról. A nyelvhasználat objektív jellegzetesség, a nemzetiségi érzés pedig szubjektív sajátosság. A felmérést végző személy előítélete szintén befolyásoló tényező. Ennek ellenére a statisztikáknál jobb általános adatbázissal nem rendelkezünk.

Magyarországon, különösen Erdélyben a nemzetté válás egyik fő színterét a vallási szervezetek jelentették. 1890-ben Magyarországon az elemi iskolák 82 %-át, 1912-ben és 1913-ban 71 %-át, 1906-ban a középiskolák 69 %-át az egyházak irányították.⁵ Az egyházi iskolák valamennyi nemzetiség, de különösen a nemzeti kisebbségek számára voltak fontosak. Ezek az iskolák ugyanis a magyar népiskolák alternatívájaként jelentek meg. Az iskolaigazgatók, írók mellett a lelkészek között is akadtak olyan gondolkodók, akikre a nemzetiségi politikusok támaszkodhattak.⁶

John A. Armstrong a modern kort megelőző társadalmakban a vallási szervezetek meghatározó szerepét hangsúlyozta, amelyek a vallási mítoszok segítségével a népesség etnikai öntudatának kialakulásához járultak hozzá.⁷ Ez a szerep tovább finomodott, és az oktatás szélesedésével és a polgárság tudatosodásával kiterjedté vált. A nemzetiségek vallási

hovatartozása az erdélyi vallások nemzeti jellegét is erősítette. (Lásd 1. sz. táblázat.) Az 1890-es népszámlálási adatok szerint a történeti Magyarországon az egyházak többsége nemzetiségileg heterogén volt; Erdélyre ez nem vonatkozott. Ott a római katolikus egyház magyar, a lutheránus egyház szász, a görög katolikus és ortodox egyház pedig román volt. 1854-ben és 1864-ben az osztrák törvényhozás és az egyházjog kifejezetten román nemzeti intézményként ismerte el a két utóbb említett egyházat. 1867 után az egyházak önállóságát a magyar parlament törvénybe iktatta.

1867 után a dualizmus kori magyar állam - korlátozva a nemzeti kisebbségek politikai lehetőségeit, és hangsúlyozva az állami népoktatás magyar jellegét - a kultúrának a korszakra jellemző elvilágiasodása és szekularizációja ellenére növelte a kisebbségek egyház iránti bizalmát a nemzeti identitás kialakításában. A kiegyezés után a románok és a szászok elveszítették a közigazgatásban korábban megszerzett pozícióikat. Néhány évvel később a *szász vidék* (Fundus Regius, Királyföld) önállóságát megszüntették. A hátrányos választási rendszer, amely miatt a kisebbségi elit elveszítette befolyását az államapparátusban, sokak szemében megkérdőjelezte annak értelmét, hogy részt vegyenek a magyar parlament munkájában. Az alternatívát jelentő nemzeti közösségek kialakulásában tehát az egyházak vezető szerepet játszottak. Féltve őrizték adminisztratív önállóságukat, és megtartani, illetve erősíteni igyekeztek az egyházközségeikben és iskoláikban használt nemzeti nyelvüket. Az iskolák annak ellenére, hogy az állam időnként fellépett az ott folyó „nemzeti agitáció” ellen, különösen fontosak voltak a nyelvismeret és a nemzeti öntudat terjesztésében. Az uralkodó felekezet iskoláitól és az adott egyház többségi nemzetiségének kultúrájától a nemzeti kisebbségek elidegenedése azért is növekedett, mert nem értették az oktatók, valamint az istentiszteleteket celebráló lelkészek szavait. A latin liturgia ellenére például a német nemzetiségű római katolikusok kifogásolták, hogy egyházukban a magyar papok vannak túlsúlyban. A „Los-von-Rom” pángermán mozgalom magyar területen kevésbé volt fontos, mint az osztrák tartományokban. Mégis - politikai okokból - körülbelül 100 német nemzetiségű katolikus (Nagyszébenből és Brassóból) változtatta vallását lutheránusra a 20. század első éveiben.⁸ Ennél is nagyobb politikai és társadalmi jelentősége volt annak a két mozgalomnak, amely az erdélyi lutheránus és görög katolikus vallásúaknál a magyar nemzetiséget védelmezte.

1. táblázat

A magyarországi egyházak nemzetiség szerinti megoszlása

	1890		Magyarország		Erdély	
				%		%
Római katolikusok	7 239 212		295 763			
Magyarok	4 164 636	57,5	264 403		89,4	
Németek	1 325 489	18,3	16 673		5,6	
Szlovákok	1 328 077	18,3	3 601		1,2	
Lutheránusok	1 180 489		209 383		88,6	
Németek	401 683	34,0	185 445		10,0	
Magyarok	309 770	26,2	20 972			
Szlovákok	444 557	37,7	121		0,06	
Reformátusok	2 212 663		379 576			
Magyarok	2 166 061	97,9	369 375		97,3	
Unitáriusok	61 617		59 346			
Magyarok	60 587	98,3	58 499		98,6	
Zsidók	707 472		47 583			
Magyarok	451 209	63,8	28 298		59,8	
Németek	233 488	33,0	15 082		317	
Görög katolikusok	1 655 600		744 781			
Románok	970 440	58,6	706 135		94,8	
Ruténok	375 261	22,7	324		0,04	
Magyarok	179 330	10,8	14 295		1,9	

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 3.sz.

Ortodoxok	2 064 715		703 227	
Románok	1 603 713	77,7	679 718	96,7
Szerbek	410 309	19,9	22	0,0033
Magyarok	19 056	0,9	8 033	1,1

1. táblázat

Nemzetiségek Magyarországon

	Magyarország		Erdély	
		%		%
Magyarok	7 356 874	48,6	756 220	31,3
Románok	2 589 066	17,1	1 394 601	57,1
Németek	1 988 589	13,1	219 263	9,0
Ruszinok	379 782	2,5	414	0,02

Forrás: Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, 1902. 1072-73.

Ez az összeállítás az 1890. évi hivatalos népszámláláson alapul, és az egyetlen ilyen típusú keresztábra az adott évre vonatkozóan.

1870-ben a délkelet-erdélyi Barcaságban - Brassó városát is beleértve - 11 helységben közel 16 ezer csángó-magyar lutheránus élt. A *szász vidék* öt községében további 4 ezer magyar lutheránus. A magyarok ezekre a területekre a középkorban telepedtek le, és a reformáció során váltak lutheránussá. A magyar népesség zömétől elszigetelten éltek, és nem váltak reformátussá abban az időben.⁹

A 19. századi nemzeti öntudatosodás a csángó falvak lutheránus papságát is magával ragadta. Panaszkodtak, mert mint káplánok a brassói lutheránus lelkésztől függtek, mert alacsony volt a fizetésük, valamint azért, mert kizárták őket az esperesek és püspökök választásából. Nehezményezték azt is, hogy a szász egyháztanács ellenőrzést gyakorolt a csángó lelkészek megválasztása fölött. Először 1844-ben követelték a szász egyháztól való elkülönülést. Követelésüket elutasították, azonban sérelmeik nagyobb részét 1862-ben orvosolták. Ez idő óta a csángó lelkészek egyenlő jogokat élveztek a lutheránus gyűlésekben és a konzisztóriumba történő beválasztás esetén is.¹⁰

Ez azonban nem jelentette a gondok megoldását. A csángó közösségek rokonszenveztek a magyar nemzeti mozgalom világi céljaival. Az 1862/63-as helyi választásokon összeütközésbe kerültek az ausztrófil egyházi vezetőséggel.¹¹ Orbán Balázs - habár felismerte, hogy a csángók egyházi jogállása az 1860-as években jelentős javuláson ment keresztül - felélesztette azt az óhajt, hogy mint nemzeti intézmény, egy különálló erdélyi magyar lutheránus püspökség jöjjön létre. Ez azt jelentette, hogy kulturális fejlődésük érdekében a közösségek teljes szabadságban és a magyar állam aktív támogatásában részesüljenek a jövőben.¹² Az egyházi elkülönülés igénye újraéledt, amikor a két magyar jelölt a brassói konzisztóriumba történő 1873-as újraválasztáskor vereséget szenvedett. A két jelöltet azzal gyanúsították, hogy egyházközségi adatokat szolgáltatottak Orbán Balásznak, amelyeket ő még abban az évben megjelent vitatott munkájában fel is használt.¹³ A következő évben az egyházközségek hivatalosan kérték a kormánytól, hogy csatolja őket egy másik egyházkerülethez.¹⁴

A magyar hatóságok azzal vádolták a szász egyházakat, hogy a magyarokat megfosztják nemzetiségüktől, és védtek a közösségek jogát, hogy a (szűkebb) magyarországi hittestvéreikhez csatlakozhassanak, míg a szászok tiltakoztak egyházuk önállóságának megsértése miatt. Néhány községben a szeparáció vágya gyengébb volt, mint másutt, majd tovább gyengült Teutsch püspök 1879. évi látogatása idején, amikor a püspök magyarul

tartott istentiszteletet és nyilvános megbeszéléseket. Az elszakadás ügye akkor jutott holtpontra, amikor a konzisztórium megtagadta az egyházi alapokból való pénzzuttatást azon községeknek, amelyek ki akartak válni. Mégis 1883-ban a kormány megállapította: nincs akadálya a kívánt szeparációnak, 1886-87-ben pedig jóváhagyták 16 egyházközségnek a Tisza-vidéki magyar lutheránus egyházhoz történő csatlakozását. Az állam az egyházi vagyon egy részét a kivált közösségeknek adományozta, míg a tiszai kerület más erdélyi közösségeket igyekezett bekebelezni. 1891-93-ban magyar ügynökök helyi agitációt végeztek, hogy más észak-erdélyi lutheránus közösségek is kiváljanak. Ezekben közel 2000 magyar hívő élt. Sem ez, sem a szászoknak az új, országos szervezésű lutheránus egyházi szervezetbe történő tervezett beolvasztása nem járt sikerrel, sőt a kísérletek elmérgesítették a viszonyt a testvéri lutheránus egyházak között.¹⁵ A 16 magyar község átadását követően a németek aránya az erdélyi lutheránus egyházkerületben 89 %-ról 97 %-ra nőtt. A Szász vidék adminisztratív önállóságát 1876-ban megszüntették, ennek következtében a szászok egyházának politikai jelentősége megnövekedett. Az Erdélyben és a vilmosi Német Birodalomban élő szászok összetartozása volt a fő témája az 1883-ban Nagyszebenben összehívott Luther-emlékülésnek. A négy évvel később törvénybe iktatott szeparáció még inkább erősítette ezt a tendenciát.¹⁶

A magyar görög katolikus közösségek eredete, történelme és nemzetisége még vitatottabb. A 19. században meghatározó magyar álláspont szerint a fenti csoportok magja azoktól a magyaroktól származott, akik a 9. században a keleti kereszténységet felvették. Mások ezeket a csoportokat az északkelet-magyarországi katolikusoktól származtatják, akik akkor csatlakoztak az ortodox parókiához, amikor a reformáció idején a katolikus papok távoztak. A 17. század második felében az egyházi egyesülések, a rutén és román egyházi uniók szintén magukba foglalták e csoportokat. A pápai bullák nem korlátozták ezeket az egyházmegyéket a fenti két nemzetiségre, így lehetséges, hogy sok közülük magyar volt.¹⁷

Egy másik elmélet tagadta, hogy a középkorban nagy számban léteztek ortodox vallású magyarok, és azt hangoztatta, hogy Északkelet-Magyarország görög katolikusai az ortodox vallású ruténektől, szerbektől és románoktól származtak, akiknek a 17. századi polgári küzdelmekben megnyilvánuló patriotizmusa a magyar egyházközségekhez és kultúrához közelítette őket. 1900 után a magyar görög katolikus püspökség megteremtéséért küzdő mozgalom vezetője, Szabó Jenő úgy nevezte e terület rutén görög katolikus hazafiaiát, mint „Rákóczi-nemzetének” fiait, mivel ők saját magukat a Rákócziért harcoló, elszegényedett kuruc felkelők leszármazottainak tekintették. A nemzeti kisebbségek zömének véleménye megegyezett a Huszadik Század című folyóirat munkatársának, Aradi Viktornak a nézetével, mely szerint a 19. századot megelőzően csak kevés magyar görög katolikus élt.¹⁸

Hivatalos magyar statisztikák szerint a magyar görög katolikusok száma a dualizmus utolsó évtizedeiben gyorsan növekedett.

Míg Magyarország és Erdély összlakosságának száma 32,8 %-kal nőtt, addig a magyar görög katolikusok száma több mint háromszor ilyen gyorsan változott, összesen 117,6 %-kal.¹⁹ Katus László becslése szerint 1880-1910 között 30 000 ruszin és 10 000 román vált magyarrá az ebben az időszakban országos szinten lezajló 800 000 asszimilációból.²⁰ A fenti statisztikák alapján úgy tűnik, hogy ezeknek a nemzetiségeknek az asszimilációs veszteségei jelentősen nagyobbak voltak, mint amennyire Katus László becsülte.²¹

3. táblázat

Görög katolikusok nemzetiség szerinti megoszlása Magyarországon és Erdélyben 1880 és 1910 között

	1880	1890	1900	1910
magyarok	139 849 9,4 %	180 680 10,9 %	246 628 13,4 %	304 318 15,2 %
románok	877 106 58,9 %	970 454 58,5 %	1064 780 57,8 %	1 133 512 56,4 %

ruszinok	339 565	375 266	410 775	456 027
	22,8 %	22,6 %	22,3 %	22,7 %

Forrás: A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. 10. rész. Végeredmények összefoglalása. (Magyar Statisztikai közlemények. Új sorozat 27.) Budapest, 1909. 132-133. *Volkszählung in den Ländern der ungarischen heil. Krone im Jahre 1910. 6. Teil. Zusammenfassung der Endergebnisse (Ungarische statistische Mitteilungen. Neue Serie. Bd. 64.)* Budapest, 1924. 136-137.

A magyarok százalékos aránya az erdélyi görög katolikusok között messze a nemzeti átlag alatt maradt, és az 1880-as 2 %-ról 1912-re csak 3,4 %-ra nőtt. A Székelyföld négy vármegyéjében a magyarok aránya a görög katolikusok között ennél magasabb volt, viszont ebben az időszakban lényegében változatlan maradt. A magyar görög katolikusok legnagyobb számban az Alföld északi részén (Szabolcs, Szatmár vármegye) és a keleti Felvidéken (Zemplén, Ugocsa vármegye) éltek. Az utóbb említett három megyében a magyarok aránya a görög katolikusok között szinte megduplázódott a 30 év alatt (30 %). Szabolcsban a százalékos arány 82 %-ról 98 %-ra nőtt. A térség több városában is gyorsan növekedett a százalékos arány. 1890-ben csak 14 295 magyar görög katolikus élt Erdélyben, 1910-ben 25 480, a többi Észak-kelet-Magyarországon.²²

A 19. század végén az elmagyarosodás gyorsabban haladt a görög katolikus rutének, mint a románok között. Az 1880-as és 1890-es népszámlálás összevetése alapján a magyarok aránya több keleti megye - Bereg, Máramaros, Szabolcs, Ugocsa, Ung és Zemplén - görög katolikus népességében jelentősen növekedett. Ezek a megyék a görög katolikus rutén egyházmegyék 428 parókiáját foglalták magukba. A tíz év alatt a görög katolikus vallású magyar lakosság 49,6 %-kal nőtt, 63 914 főre, míg a görög katolikus rutének száma csak 10 %-kal, 314 664 főre.²³

A 19. század első felében a rutén értelmiség köreiben jelentős nemzeti mozgalom bontakozott ki. De a kiegyezés után, különösen a rutén klérus felsőbb köreiben és a hivatalnokrétegekben erősödött a magyarbarátság tendenciája..

1890 után a legfontosabb rutén folyóiratok magyarul jelentek meg, és 1874-1913 között azon elemi iskolák száma, ahol rutén nyelven folyt az oktatás, több mint 90 %-kal csökkent. Az összlakosság százalékában a rutén kisebbség gyorsabban nőtt, mint más kisebbségek, - ami a rendkívül lassú városiasodással és a rutének magas születési arányával magyarázható - de lassabban, mint a magyarok.²⁴

A magyar görög katolikusok kisebb erdélyi csoportja főleg a Székelyföldön élt.²⁵ A Székelyföld görög katolikusai között a 19. században a magyarul beszélők aránya szemmel láthatóan növekedett. Ezt a románok letelepedése ellensúlyozta. Az 1760 és 1840 közötti időszakból származó összeírások szerint sok székelyföldi falu vegyes nemzetiségű volt, az ott élő görög katolikusokra mint románokra hivatkoztak. A 19. század végére viszont az említett falvakból jó néhány tisztán magyar nyelvűvé vált.²⁶ A 19. század közepén élő magyar szakírók megkülönböztették a völgyek görög katolikus lakosságát, akik nagyjából magyarul beszéltek, és a hegyvidéken, a román fejedelemségekhez közel élőkét, akik viszont nem beszéltek magyarul.²⁷ Az 1900-as görög katolikus román érsekségi sematizmus szerint a Csík megye nagy részét magában foglaló esperesség 18 894 tagjából 2337 „majdnem teljesen elmagyarosodott”.²⁸ Az 1910-es népszámlálás alapján a görög katolikus és ortodox vallásúak egynegyede Csíkban és háromnegyede Háromszékben magyar nyelvűnek vallotta magát.²⁹ Ez arra mutat, hogy a román görög katolikusok között is volt elmagyarosodás, de az, mint ahogy ezt korábban említettük, lassabban következett be, mint Északkelet-Magyarországon.

Ha valóban volt elmagyarosodás a görög katolikusok között, mivel magyarázható ez? Jászi Oszkár szerint az asszimiláció kialakulásához közös étosz vagy vallási kultúra kell, amely megkönnyíti az átmenetet. Szükséges még egy olyan „magasabb kultúra” vonzása, amely végeredményben az egyén társadalmi előrehaladásában nyújt nagyobb lehetőséget. Hozzáfűzte továbbá, hogy az egyén leggyakrabban akkor asszimilálódik, ha a befogadó

nemzetiség túlsúlyban veszi körül. Jászi szerint az erőltetett asszimiláció kudarcra van ítélve, ha az adott nemzetiségi lakosság már túljutott a nemzeti öntudatra ébredésen, továbbá azt vallotta, hogy a beolvadás spontán, hosszú időt igénylő folyamat, amely ésszerű életmódválasztásokból következik.³⁰

A görög katolikusok esetében az említett feltételek közül többet is megfigyelhetünk. A magyar római katolikusok és az asszimilálódott görög katolikusok bizonyos mértékig közös vallási kultúrája megkönnyítette az asszimilációt. Az a tény, hogy az egyházvezetés nem magyar volt, csökkentette az erőltetett magyarosítás lehetőségét. Az azonosítható magyar nemzetisége görög katolikus parókiák valóban magyar környezetben voltak, és többségük ma is ott található.³¹ A magyar kultúra társadalmi presztízse ténylegesen előmozdította az elmagyarosodást.

Jászi és az asszimilációval foglalkozó szakírók többsége hangsúlyozta a városi munkaerő agglomerációjának és a városiasodás tendenciájának fontosságát. Az urbanizáció foka minimális volt a rutének és románok között, a magyar nemzetisége görög katolikusok nagyobb része azonban nem volt város lakó. 1910-ben a magyarországi vallási csoportok közül a görög katolikusok népessége volt a legkevésbé urbanizált. Míg Magyarország és Erdély lakosságának 20,4 %-a városokban élt, addig a görög katolikusoknak mindössze 6,2 %-a.³² De ahogy említettük, a statisztikák több városi görög katolikus parókiát magyarosodását mutatják.

Egyéb helyi feltételek is közrejátszottak, amelyekről Jászi következtetései nem adnak számot. Először is a hazafias kuruc hagyományt említhetjük, amely Északkelet-Magyarországon igen erős volt. A megyei politikában való részvételük és azonosulásuk a nemesi társadalommal gyakran arra készítette Rákóczi nemzetét, hogy magát magyarnak tekintse.

Az egyes parókiák állami patronálása lehetőséget biztosított a kormánynak arra, hogy az egyházat befolyásolja. Az egyházak támogatása a parókiák anyagi támogatásán kívül a lelkészek kinevezésében is döntő szerepet biztosított. A nagyváradi görög katolikus egyházmegye parókiáinak közel kétharmadát állami vagy kereskedelmi intézmények patronálták, ahol jelentős számban éltek magyar görög katolikusok. Az erdélyi egyházmegyékben támogatott parókiák aránya kevesebb mint 3 % volt, és mindössze egy patronált görög katolikus parókiát volt a Székelyföldön.³³ A patronálás azonban nem mindig vezetett elmagyarosodáshoz. A lugosi egyházmegyében a parókiák 43 %-át patronálták, bár ott igen kevés görög katolikus magyar élt.

A római katolikus magyarok vallási szokásai nagymértékben hozzájárultak a görög katolikusok elmagyarosodásához. Északkelet-Magyarországon a görög katolikus papok legtöbbször együtt tanult a római katolikus kispapokkal. (Ez Erdélyben igen ritkán fordult elő.) Később ezek a papok parókiáikban olyan gyakorlatokat vezettek be, amelyek ismeretlenek voltak az ortodox vallásban. Ilyen jellege reformokra használták - pejoratív értelemben - a „latinizáció” kifejezést.³⁴ A Kelet-Magyarországon működő bazilita rend szerzetesei fontos szerepet játszottak a „vallási szinkretizmus” kialakulásában, különösen azért, mert ez a rend az egyik legfontosabb görög katolikus zarándokhely, Máriapócs irányítása alá került. A máriapócsi búcsújáráshely csaknem egyedülálló volt Magyarországon abban, hogy nemcsak különböző nemzetiségek látogattak oda, hanem mindkét szertartást képviselő katolikusok is. Ezek a zarándokok és a világi életben a mindennapi kapcsolat a magyarokkal növelték a világi magyar nyelv iránti vonzódást. Ez először az énekek közös éneklését jelentette, később a prédikációt, végül magát az eucharisztikus liturgiát is befolyásolta.³⁵

A rutének elmagyarosodására egy másik tényező - a románokkal való szembenállás - is hatással volt. A nagyváradi és a szamosújvári román görög katolikus püspökségeket 1777-ben, illetve 1853-ban alapították, 72, illetve 94 parókiát foglaltak magukba, amelyek korábban a munkácsi rutén egyházkerülethez tartoztak.³⁶ A románok között a nemzeti

öntudatosodás előbb kezdődött, mint a ruténeknél, és az új egyházmegyék püspökségei erős védelmezői voltak a román politikai aktivitásnak és az oktatásnak. Az 1860-as években az új szamosújvári egyházmegye káptalanján belül komoly konfliktus fejlődött ki az elkötelezett román Ioan Alexi és a magyarbarát rutén kanonok, Ivan Gulovics között.³⁷ A rivalizálás a románok és a rutének között különösen erős volt a máramarosi parókiák és iskolák felügyeletének a kérdésében.³⁸ Az egyházon belüli román gyámkodás ellensúlyozása végett a rutének gyakran folyamodtak a magyar nyelvű oktatáshoz és a magyarokkal való politikai szövetséghez.

A Székelyföldön a görög katolikusok a lakosságnak kevesebb mint egyötödét tették ki, s ebből következik, hogy koncentrációjuk kisebb volt, mint Északkelet-Magyarországon. 1796-ban és 1821-ben magyar utazók arról számoltak be, hogy a, székelyföldi románok egyre inkább felejtik nyelvüket.³⁹ A parókiák a túlnyomóan magyar lakosságú falvakban szegények és egymástól elszigeteltek voltak, s így gyakran képtelenek voltak iskoláik és papjaik megfelelő anyagi támogatására. Görög katolikus papok által irt több, 1863-ból származó jelentés számol be hasonló körülményekről azokban a falvakban, ahol a század végén a görög katolikusok teljesen elmagyarosodott.⁴⁰ Egy helybeli hivatalnok román nyelvű levélben a következőképpen idézett egy falulakót: „*Mire való nekünk hogy külön olá papot tartsunk ha a képét mü is a pápista papnak pénzrel fizethessük mert már mü ugyis magyarok lettünk s az esperes úr is meg parancsolta, hogy még olá rectort se tartsunk hanem küldjük mü is gyermekeinket a magyar iskolába*”.⁴¹

Egy 1862-ből származó jelentés szintén a magyar környezet hatását illusztrálja. Egy utazó beszámol egy csíkszentdomokosi görög katolikus folytatott beszélgetéséről. A csíkszentdomokosi ember „valóságos oláh ember”-nek vallotta magát, hiszen a tizedet a szakállas papnak fizette. Hozzáfűzte azonban, hogy végül is székely, „mert engem oláh szóért megüthetnének”.⁴² Ámbár nem követelték meg következetesen a románoktól, hogy a tizedet a saját papjaik helyett a római katolikus papoknak fizessék, tagadhatatlan, hogy rendszerint ők alkották alakosság szegényebb és függőbb rétegét. Egy 1906-ból származó főegyházmegyei sematizmus szerint Csík és Udvarhely megyékben a papok lakóhelyei és a leányegyházak egymástól gyakran több mint 15 kilométeres távolságra helyezkedtek el.⁴³ Néhány falu teljes egészében római katolikusá vált az elszigeteltség, a szegénység és a görög katolikus papság hiánya miatt.⁴⁴ A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a görög katolikusok között a magyarok nagyobb számban voltak, mint az ortodox vallásúak között. A román és a magyar görög katolikus egyház szoros kapcsolatai hajlamosabbá tették a felekezet tagjait az elmagyarosodásra, mint a független ortodox egyházéit. Ehhez az is hozzájárult, hogy a görög katolikusok gyakrabban tanultak római katolikus iskolában. Ez a befolyás nem hagyható figyelmen kívül.

A román püspökök mégis következetesen elleneztek, hogy egyházközségeiket - amelyekben a magyarság aránya az 1910-et megelőző 30 évben 1 %-ról csak 1,7 %-ra nőtt -a javasolt országos magyar katolikus autonómiába foglalják. A klérust és a laikusokat magába foglaló katolikus autonómia mozgalma igyekezett a katolikus egyházra vonatkozó állami előjogokat, például a püspökök kinevezését és az iskolák ellenőrzését kivenni az uralkodó és a püspökök jogköréből és átadni azokat- Magyarországon egészére vonatkozóan - az egyházközségi, egyházmegyei és országos testületeknek. A terv határozottan magyar nemzeti vonásokat tükrözött: a „külföldi” befolyást korlátozta volna, és azt remélte, hogy a görög katolikus püspökök is csatlakoznak majd a mozgalomhoz. A román püspökök magyar egyházi és világi honfitársaiknál kevésbé lelkesedtek a magyarországi katolikusok egységesítésének gondolatáért, amely a korábban említett, 1890-ben javasolt lutheránusegyesülésre emlékeztetett. 1897-ben és 1899-ben a román érsek által szervezett gyűlések elvetették azt a gondolatot, hogy Magyarországon a katolikus iskolák közös alapítványában részt vállaljanak, s ily módon megakadályozták a román egyházközségi

iskolák támogatását egy túlnyomóan magyar testület által. Az „autonómia” kérdése politikailag aktuális maradt a Monarchiában, de mind a román közvélemény, mind a román püspökök elutasították azt. Szabó Jenő kifejezetten szót emelt az autonómia olyan értelmezése mellett, amely az összes görög katolikust magában foglalná, míg Tisza István azt hangoztatta, hogy autonómia csak akkor adható, ha az a román egyházmegyét is tartalmazza.⁴⁵

Az új magyar egyházmegye létrehozása mellett szóló magyar érvek azon érzékelhető félelem köré összpontosultak, hogy a rutén és román egyházi adminisztráció a létező magyar parókiákat asszimilálhatja. Demkó Kálmán szerint 1880-1890 között a görög katolikus és ortodox vallású magyarok száma 43 595-tel csökkent. Ennek több mint a felé a szamosújvári egyházmegye adminisztrációjának irányítása alatt álló Szatmár megyei parókiákból származott. Demkó forrásanyaga bizonytalan, és ellentmondásban van a korábban említett hivatalos statisztikákkal.⁴⁶ Ez az indoklás sokkal meggyőzőbb, ha a lakosság helyett a helységek számát vesszük figyelembe. Balogh Pál számítása szerint a 19. század második felében 82 rutén és román község magyarosodott el, míg 309 magyar község románná, kettő pedig ruténné vált.⁴⁷ 1912-ben a kormány egyrészt egy új egyházmegye felállítását javasolta, másrészt állította, hogy a balázsfalvi egyházmegyében élő 70 414 magyar görög katolikus helyzete a legrosszabb, és a rutén egyházmegyékben élőké elviselhetőbb.⁴⁸ A görög katolikus papság soraiban a magyarok számarányukat meghaladó mértékben voltak képviselve, azonban nyilván sok magyar nyelvű parókiában prédikáltak románul is.

4. táblázat

A görög katolikus hívők, a klérus és a prédikációk nyelv szerinti megoszlása 1910-ben

	Magyar		Román		Rutén	
	abszolút	relatív	abszolút	relatív	abszolút	relatív
hívők	304 318	15,2 %	1 133 512	56,4 %	456 027	22,7 %
klérus	525	25 %	1 476	70,2 %	97	4,6 %
a parokiák igazgatási prédikációs nyelve	155	7,5 %	1 476	71 %	401	19,3 %

Forrás: *Volkszählung*, i. m. 136, 139, 326; *A Magyar kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország állapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv* Budapest, 1911. 419.

Az egyházakon belül uralkodó körülmények megerősítették az elmagyarosodás tendenciáit a rutének között, és ugyanakkor fokozták a magyar-román szembenállást.

A magyar görög katolikus püspökségért folytatott mozgalom hosszú időn keresztül a bizánci szertartású liturgia nyelvének kérdésére koncentrált. Ez a nyelv általában a 18. századig az ószláv volt. A balázsfalvi egyházmegyében a román nyelvű liturgiát már 1700-ban elfogadták, de egy kortárs szerint csak 1800 után vált általánossá. A teljesen magyar nyelvű liturgia csak a második világháború után mert kánoni elismerést, habár feltehetően már 1795-ben gyakorolták.⁴⁹ Ioan Lemeni, balázsfalvi püspök az 1840-es években próbálkozott - sikertelenül - a magyar nyelvű egyházi szertartás törvényesítésével.⁵⁰ A magyar nyelvű liturgia iránti igény a munkácsi egyházmegye parókiáiban az 1860-as években megnövekedett, és a munkácsi püspök 1875-ben Hajdúdorogon egy magyar nyelvű liturgiát felhasználó vikáriátust alapított. A Budapesten 1896-ban - a millenium megünneplésén - magyar nyelven celebrált görög katolikus mise mégis olyan feltűnést keltett, hogy a Szentszék a nem kánonikus liturgia törvényen kívül helyezésével válaszolt.⁵¹

Szabó Jenő, az Országgyűlés Főrendi Házának tagja megalakította a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságát, és irányította a magyar liturgia és püspökség elfogadásáért folytatott agitációt.

Az 1902-es Székely Kongresszus követelte a magyar görög katolikus püspökség megalapítását a Székelyföldön.⁵² A püspökségért folytatott mozgalom fő területe viszont a szűkebb Északkelet-Magyarország, központja Hajdúdorog volt. A mozgalmat Mayer Mária

így jellemezte: „A hajdúdorogi mozgalom a magyar nemzeti öntudat kifejeződése a görög katolikus gazdagparasztság, értelmiség és főleg az állami tisztviselők körében. A mozgalom jellemzéséhez tartozik, hogy az már az 1860-1870-es években, de még inkább az 1895 és 1903 közötti időszakban határozott ellenlábasra lett a ruszin nemzeti törekvéseknek, amennyiben azok - sajátos módon - éppen az egyházi kérdésekben jelentkeztek: az ószláv liturgiai nyelv, a cirillbetűs szerkönyvek s a Julián-naptár védelmezéseként.”⁵³

1900-ban a görög katolikus magyarok Nemzeti Bizottsága 11 357 tagjának 59 %-a szláv családnévet, 41 %-a magyar családnévet viselt, és csupán 10 személynek volt román családnéve.⁵⁴ A püspökség létrehozásának különleges mozgatórugója az északkeleti elszegényedett rutén parasztság körében elterjedt úgynevezett „skizmatikus mozgalom” volt. Ez a mozgalom oroszbarát befolyás alatt állt. Fő célja az ortodox vallásra való áttérés volt azért, hogy így mentesítsék magukat a helyi, magas katolikus egyházadózó fizetésétől, és sok esetben azért, hogy megszabaduljanak a román görög katolikus egyházvezetéstől, amelyet nemzeti okok miatt elleneztek. Ennek a problémának a megoldását Szabó és mások is a magyar egyháznak a „Katolikus autonómia”-hoz való tartozásától remélték, amely a klérusnak egységes állami támogatást biztosíthatott volna.⁵⁵

A kormány és a Szentszék éveken át folytatott tárgyalásai eredményeképpen 1912 tavaszán létrehozták a hajdúdorogi egyházmegyét. A pápai bulla az új egyházmegye liturgiai nyelvének az ógörögöt nyilvánította. Ez nyilvánvaló anakronizmus volt, ha az ógörög a római katolikus vallásban használatos latin nyelv analógiájaként fogható fel. Hasonlóan a római katolikus valláshoz a népi nyelv használatát a prédikációkra és az egyházi énekekre engedélyezték.⁵⁶

Az új egyházmegye - 163 parókia - lakossága 217 640 fő volt. A parókiák közül egy Budapesten volt. A többi parókia - előbbi fennhatóság szerinti - megoszlását az alábbi táblázat mutatja.

5. táblázat

A hajdúdorogi egyházmegye parókiái az 1912 előtti fennhatóság szerint

Rutén egyházmegyék:	Eperjes	Munkács	
parókiák száma	8	70	
összesen	188	388	
Római egyházmegyék:	Nagyvárad	Szamosújvár	Balázsfalva
parókiák száma	45	4	35
összesen	168	491	706

Forrás: Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918*. München, 1974. 156. *Die katholische Kirche unserer Zeit und ihre Diener in Wort und Bild*. Bd. 2. *Deutschland, die Schweiz, Luxemburg Österreich-Ungarn*. München, 1900. 576, 578, 589, 595.

A románok számára a kelet-magyarországi parókiák voltak a vita fő tárgyai. Aradi Viktor 18 román közösséget említ a nagyvárad egyházmegyéből, amelyek az új egyházmegyéhez kerültek. Ezen a területen jó néhány román papot és laikust tartóztattak le azért, mert a hajdúdorogiak által küldött asszimilálódott rutén klérus tevékenységével szembeszegültek.⁵⁷ Aradi Viktor erre vonatkozóan megállapította: „*A ruthén papok az egész felvidéken általános ellenszenvnek örvendenek, és ez az ellenszenv valóságos gyűlöletté válik a románoknál, akik a ruthén papokban az elnyomók kész eszközeit látták. Ez a magyarázata annak, hogy a hajdúdorogi püspökséghez csatolt román községek népe megmozdult és a hangulat egyre fenyegetőbbé vált.*”⁵⁷

A nyugtalanság hatására a legtöbb román újság hevesen tiltakozott a szeparáció ellen, mivel ez veszélyeztette a román egyházmegyék autonómiáját, és azért is, mert - román feltételezés szerint - a vegyes lakosságú parókiákban élő románok intenzívebb elmagyarosodásnak lettek volna kitéve. A román egyházkerületek parókiáinak kevesebb mint

5 %-át érintette közvetlenül ez a probléma, de a román vezetők egyrészt nemzeti érdekeik veszélyeztetésének, másrészt elvi kérdésnek fogták ezt fel. A Román Nemzeti Párt és az egyház vezetői közös tiltakozást adtak ki, valamint tiltakozó gyűlést szerveztek 1912 júniusában Gyulafehérvárott, amelyen közel 20 ezer ember vett részt.⁵⁸

Tisza István miniszterelnök nem vette jó néven a román egyházak viszonylagos autonómiáját, mert ezek az egyházak a románok fölötti befolyásukkal - Tisza szerint - rivalizáltak az állammal, illetve beleavatkoztak annak autoritásába.⁵⁹ Tisza 1910-től tárgyalásokat folytatott a román vezetőkkel azért, hogy a nemzetiségi kérdés ügyében közös nevezőre jussanak. Ezek a tárgyalások 1914-re megszakadtak. A tárgyalások során 1913-ban a Román Nemzeti Párt által előterjesztett követelések között szerepelt az összes, román érsekségből leválasztott parókia visszaadása.⁶⁰ A magyar parlamentben egy román képviselő elítélte a szeparációt, kijelentve, hogy az célul tűzi ki tisztán román közösségek elmagyarosítását. Tisza viszont azt hangoztatta, hogy törekvésük nem más, mint a magyarok „elrománosítása” elleni védekezés.⁶¹ Szabó Jenő szerint az állam nem akarta bevenni a kisebbségek egyházi autonómiájának fellegetvárát, hanem csak felszabadítani magyar túszeit.⁶² A katonai fogalmazás akkor igazán helyénvaló, amikor 1914-ben az új püspökségen egy postán küldött pokolgép három embert megölt.

Az 1910-es népszámlálásra alapozott számítások szerint az új egyházmegye (182 750 fő) 85 %-a magyar volt; egy román történész szerint az összes román egyházmegyéből származó hívek (73 225 fő) románok voltak, miközben egy másik számítás a szamosújvári egyházmegyéhez tartozó román közösségek néhány tucatjáról tesz csak említést.⁶³ A nem magyarok közül (26 823) szinte valamennyien románnak számítottak.⁶⁴ Az új szatmári főesperesség és a székelyföldi vikáriátus magába foglalta a román egyházmegyéjétől elszakadt parókiákat. Az 1918. évi hajdúdorogi sematizmus a szatmári főesperesség 43 parókiájából 11-et, a székelyföldi vikáriátus 35 parókiájából mindössze ötöt nevezett románnak.⁶⁵ A hivatalosan magyar görög katolikusoknak tartottak közül 40 % körüli azok aránya, akik az új egyházmegyén kívül maradtak a földrajzi szétszórtság, valamint a rutén és román parókiákon belüli kisebbségi helyzetük miatt. A városok ismert magyarosító hatása számos városi parókiában nyilvánvaló volt, de itt a magyar görög katolikus lakosság kevésbé volt stabil, és a parókiák életében kisebb aktivitással vettek részt. A román püspökök határozottan elleneztek a városi magyaroknak azt a próbálkozását, hogy a román parókiákból kiváljanak.⁶⁶ Az a tény, hogy magyar görög katolikusok előfordultak az új egyházmegyén kívül is, alkalmas volt a Román Nemzeti Párttal szemben annak jelzésére, hogy a román parókiák visszacsatolásának ára van. Tisza a parlamentben jelentette ki, hogy hajlandó a román sérelmeket figyelembe venni, de csak abban az esetben, ha azonos számú magyar görög katolikus csatlakozik a hajdúdorogi egyházmegyéhez.⁶⁷

Azok a román görög katolikus parókiák, amelyek 1912-ben kiváltak, 1918 után visszatértek a román egyházmegyékhez; ezek a parókiák másokkal együtt - 1948-ban állami beavatkozás következtében újraegyesültek az ortodox egyházzal. Az eredeti hajdúdorogi egyházmegye nagy része a trianoni Magyarország határain belül maradt. Ez az egyházmegye máig létezik. Székhelye Nyíregyházán van, 129 parókiája közül a legtöbb Magyarország keleti részén, Debrecentől északra található.⁶⁸ A lutheránus magyarok egyházkerülete a szász egyháztól különálló maradt. Ezeknek a nemzeti kisebbségeknek a nyomai ' az egyházakon belül - túlnyomórészt a lutheránusok között - Romániában még ma is megtalálhatók. Egy 1983-ban Romániában megjelent könyv beszámol néhány magyar ortodox - korábban feltehetően görög katolikus - község létezéséről Máramaros és Szatmár megyékben, ahol még mindig magyar nyelven folyik az istentisztelet, és ahol egy magyarul nem tudó lelkészt a

hívek nem fogadtak el.⁶⁹ Ezek a szórványmagyarok az ezzel ellentétes állami és egyházi befolyás ellenére is ragaszkodnak nemzeti identitásukhoz.

A román érsek, a máramarosi származású Vidor Mihali (Mihályi) az 1912-es tárgyalások során és a parlamentben is óva intett attól, hogy a nemzetiséget mereven, csak a nyelven keresztül definiálják. Jelezte, hogy sok görög katolikus - függetlenül attól, hogy milyen nyelven beszélt - előnyben részesítette a román nyelvű liturgiát és a román nyelvű parókiában való részvételt azért, mert ez megerősítette identitásérzésüket. Mihali bizonyára személyes tapasztalatok alapján érvelt, hiszen 50 évvel korábban román politikus apjával magyar nyelven levelezett.⁷⁰ További példaként említhetjük Andrei és Alexandru Mocioni (Mocsonyi) - két világi, ortodox vallású politikus esetét, akiknek a teljes kiadott levelezése a román politikus Vincentiu Babeş-sel német nyelvű.⁷¹ Ezek az esetek arra emlékeztetnek, hogy ámbár sok ember megváltoztatta kulturális és politikai hitvallását az asszimiláció után - sokuk számára nem a beszélt nyelv volt a legfontosabb forrása etnicitásuknak vagy politikai szimpátiájuknak. Ezek az ellentmondásos esetek egyre inkább különlegessé váltak; különben Mihali, Mocioni és Babeş a román nemzetiségi politika legmérsékeltebb alakjai közé tartoznak.⁷²

Egyes személyek ragaszkodása az ószláv vagy román liturgiához alapulhatott azon a felfogáson, hogy ezek a nyelvek alkalmasabbak voltak az egyházi liturgiára, mint a „profán” magyar nyelv. Ez részben magyarázatot nyújt arra, hogy 1913-ban a Székelyföldön levő 11, nagyrészt magyarul beszélő parókia tagjai kérvényezték, hogy a hajdúdorogi egyházmegyétől válasszák el őket, és a balázsfalvihoz kerüljenek vissza. Egy másik magyarázat lehetne az, hogy a románoknak a Balkán-háborúban elért győzelme nyomán úgy számoltak, hogy a román fennhatóság a jövőre nézve politikailag előnyös lehetne. Harmadik lehetőség az lehet még, hogy a levelek aláírói nem ismerték teljesen a román nyelvű levelek tartalmát.⁷³

Jászi szerint az asszimiláció a domináns nemzetiség értékeinek és jellemvonásainak fokozatos és mindenre kiterjedő adaptálását jelentette. Ez valóságos jelenség volt. A nyelvi statisztikák jól jelzik, hol, milyen arányban ment végbe asszimiláció. Azonban Deák István szavaival élve a nemzetiségek „falusi életmódja, vallási elkötelezettsége és a szomszédos anyaország iránt érzett nemzeti vonzódása hátráltatta a domináns nemzetiségbe történő beolvadást”.⁷⁴

Az elmagyarosodás az ország uralkodó rendszerének céljait szolgálta, valamint egyedi eseteknél a beolvadó személy társadalmi előrehaladásának igényét jelentette. A felsőoktatás, a legtöbb szakmai és ipari tevékenység, valamint a hivatalrendszer - kivéve a legalacsonyabb szinteket - magyar volt. A nemzetiségek értelmiségi rétegei számára az volt a tragikus dilemma, hogy a városiasodás és a társadalmi haladás gyakran - bár nem szükségszerűen - az elmagyarosodás révén megfosztotta a nemzetet legtehetségesebb tagjaitól. A román kisebbség esetében még fontosabb az, hogy a lakosságnak csupán 1,3 %-a élt városokban, szemben az országos 12 %-kal. A románok számára a túlnyomórészt falusi környezet felerősítette az egyház és a parasztkérdés jelentőségét. Az erdélyi román politikusok legradikálisabb szárnyát egy fiatal, elsősorban ortodox vallású értelmiségi csoport jelentette, amely elítélte a parasztság elnyomását, és méltatta Jászi és köre társadalmi megfontolásait.⁷⁵ Vezetőjük Octavian Goga, Ady Endre barátja volt. Jászi maga - 1910-ben egy mérsékeltebb románnal folytatott sajtóvitája során - dicsérte a nemzetiségek meg nem nevezett „ellenszegülő”, azaz militánsabb vezetőit.⁷⁶

1913-ban azonban Goga csoportja eltávolodott Jásziéktól, részben azok asszimilációval kapcsolatos felfogása miatt. Ugyanebben az évben Goga egy cikket tett közzé, amelyben elvetette a modern magyar városi kultúrát mint „szemitát”, kozmopolitát, szellem nélkülít és a románok számára nem megfelelőt. A Huszadik Század e cikk fordítását elítélő megjegyzésekkel jelentette meg.⁷⁷ Egy bizonyos időszakban a román csoport előrevetítette a

két háború közötti magyar népiességet az etnikailag motivált városellenességével, a paraszti kultúra védelmével és társadalmi radikalizmusával.⁷⁸

A román egyházhoz való ragaszkodás sokak számára társadalmi és politikai indíttatású, amely ellentétes volt az arisztokratikus vagy városi magyar államkarakterrel is. Jászi 1912-ben ezt írta: „Még ma is oly vidékeken, hol a román nép nemzetiségi öntudata igen erős, hol jó iskolái vannak és újságot olvas, ez a nemzetiségi öntudat nem jelentkezik másban, mint nyelve, vallása, iskolája szeretetében, s az idegen nyelvű s brutális természetű adminisztráció elleni rezignált gyűlöletében. Államalakulás, nemzetiségi autonómia, területi kikerekítés oly fogalmak, melyek túlhaladják politikai látókörét.”⁷⁹ A nép politikai öntudatának pontos természetét valójában nem tudjuk meghatározni, de az 1912. évi nemzeti gyűlés látogatottsága azt mutatja, hogy ez számottevő volt. Egy kérdés viszont nyitva maradt: az egyházzal való lelki és társadalmpolitikai azonosulás miatt vagy a Román Nemzeti Párt városi értelmiségének vezető rétegét követve hányan ítélték el az egyház átrendezését, illetve hányan fogadták el azt, mert előnyben részesítették a magyar társadalomba történő integrálódást az elmaradottság és a jobbágyrendszer lenézett kultúrájával szemben. Asszimiláció azonban nemcsak az egyes nemzetiségek között volt megfigyelhető, létezett egy belső asszimilációs folyamat is. Fel kell, hogy idézzük Eugen Weber tanulmányát a franciaországi parasztság 19. század folyamán végbemenő polgárosodásáról, „franciává” válásáról. A paraszt az elvilágiasodással, a kommunikációval és az oktatással megteremtett feltételek hatására először vált a nemzet tudatos tagjává; ez jelentette a parasztság nemzetbe való beolvadását.⁸⁰ Ezek a - nem pusztán a magyarok számára előnyös - változások Erdélyben is lezajlottak.

A vasút a domináns nemzetiség tagjait közelebb hozta a magyar városokhoz, és megerősítette tudatukat abban, hogy ez az ő államuk. Az elszigetelt nemzeti kisebbségek számára, akik életük során aligha merészkedtek 30 kilométernél távolabbra falujuktól, a vasút fölfedte olyan kis települések létezését, ahol velük közös nyelvet használó azonos nemzetiségűek éltek, a vasút segítségével megkapták a nemzeti sajtót és politikai ismereteket is. Karl Deutsch a nemzet kialakulására vonatkozó következtetéseit alkalmazhatjuk Erdélyre is: „A csoportos beolvadás csak akkor gyorsítható tovább, ha a be nem olvadt, múltból felidézett emlékek csökkennek, illetve lerombolódnak, valamint a jelenben is fellelhető, »nem-beolvadási« visszahatás elnyomatnak vagy redukálnak. De az asszimiláció nagymértékben gyorsítható akkor, amikor a társadalomból eredő új tapasztalatok növekedése számottevő.”⁸¹

Az az asszimiláció, amellyel itt foglalkozunk, az egyes etnikumok - Erdély esetében a magyar, román és német - nemzetiségi változásait eredményezte. A „be nem olvadt, múltból felidézett információ” azonban a vallási - nem pedig nemzeti - együttérzés ősi elve volt. Az emberek életébe a nemzeti ideológiát a kommunikáció hozta. Az idegen etnikumból asszimilált vagy újonnan öntudatosá vált magyarok számára a kommunikáció gyengítette azoknak a vallási közösségeknek a legitimitációját, amely összetartotta őket a Barcaságban a németekkel vagy Székelyföldön a románokkal.

Példáit láttuk a kormány politikájára irányuló helyi magyar, szász és román politikai megnyilvánulásoknak. A társadalmi kommunikáció részben magyarízűt szolgálhat a helyi közösségek közvetlen környezetükbe történő asszimilációjára, illetve azok asszimilációval szembeni ellenállására a nemzeti integráción keresztül. Erdély városiasodása sokkal kisebb mértékű volt, mint Közép-Magyarorszáé; az első vasút 1868-ban, egy generációval később érte el Erdélyt, mint Magyarországot.⁸² Brassó 1869-ben Erdély legnagyobb kereskedelmi központja volt. A várost körülvevő, nagyon heterogén népességű környezetben a mezőgazdaságban dolgozók aránya a legkisebb, a kézművességben és az iparban foglalkoztatottak aránya viszont magyarországi viszonylatban a második legnagyobb volt. Az írástudás aránya Erdélyben ezen a területen volt a legmagasabb, bár az ország többi részéhez

képest még így is alacsony. A városban számos fontos magyar, szász és román kulturális intézmény létezett.⁸³ Végül 1873-ban a vasút elérte Brassót, így a várost a magyar egyházi központokhoz, Közép-Magyarországhoz, illetve Közép-Európához kapcsolta. 1874-ben Erdélyben a vasúton utazók száma elérte az 586 000-et, míg néhány ével korábban elhanyagolható számban utaztak vasúton. Ez az adat annak okai közé sorolható, hogy az evangélikus csángók csak kis számban németesedtek el, és hogy a következő években a nemzetiségek helyi politikája feléledt, ami persze mindezek után nem önmagától értetődő.

A Székelyföld ezzel ellentétben viszonylag elmaradott terület volt. Ez különösen Csík megyére, a székelyföldi görög katolikusok központjára igaz. Csík megyét Erdély többi részétől a Hargita hegyvonulata választotta el. A zömmel magyar lakosú, magyarországi megyék közül itt volt a legmagasabb arányú az írástudatlanság és legalacsonyabb szintű az ipar.⁸⁴ Nemcsak Magyarország gazdasági átalakulása nem biztosított dinamizmust a székely társadalomnak, hanem a gazdaság stagnálása, a születések számának csökkenése, a székelyek minden irányba történő elvándorlása is alapos okot szolgáltatott az aggodalomra. Ez volt az indítéka az 1902-es Székely Kongresszus összehívásának.⁸⁵ Vasút csak 1897-1909 között kapcsolta végül is a Székelyföld nagy részét Magyarország többi részéhez. Újra megismételhetjük, hogy Székelyföldön a Jászi által idézett társadalmi-gazdasági tényezők igen alárendelt szerepet játszottak a román szórványok elmagyarosodásában. Más tényezők, melyeket már említettünk, így helyenként a szegénység, a parókiák elszigeteltsége és - talán - a közös katolikus kultúra befolyása súlyosabbak voltak. Székelyföld bekapcsolása a vasúthálózatba sem kedvezett szükségszerűen az elmagyarosodásnak, mivel ez csökkentette a görög katolikus parókiák elszigetelődését az egyházközpontjaiktól, valamint a kulturális támogatás - társulatok, alapítványok és kiadók - jelentős hálózatától, amelyeket a románok már létrehoztak.⁸⁶ Érdemes hangsúlyozni, hogy maga Szabó Jenő - az Országos Bizottság elnöke - fontos asszimilációs eszközt látott a gazdasági integrációban. Mint minisztériumi tanácsos erősen pártolta Északkelet-Magyarország vasúti bekapcsolását a közép-magyarországi hálózatba.⁸⁷

Az egyházi szeparáció iránti vágy mind a magyar evangélikusok, mind a görög katolikusok esetében nacionalista vonásokat tükrözött a társadalomban. A helyi közösségek etnikai és politikai problémáit, a szeparáció iránti igényüket a magyar állam politikai szempontból későn ismerte fel és aknáztta ki. A támadóan nacionalista késői dualista magyar állam az 1887-es és 1912-es törvényekkel válaszolt a szeparatisták követeléseire. A kisebbségi egyházak büszkén vállalt függetlenségét a magyar politikusok veszélyes és idegen felforgatásnak minősítették. A függetlenségre való törekvés, válaszul az egymást követő magyar kormányzatok által bevezetett - vitatható - tanügyi reformokra, növekedett. A függetlenség azonban nem akadályozhatta meg olyan egyének, illetve közösségek elmagyarosodását, amelyek ezt az oktatási lehetőségek, a társadalmi presztízs és a gazdasági előrehaladás reményében választották. Az állam elősegítette az asszimilációt, és végül is arra az álláspontra jutott, hogy a magyar közösségek egyházi szeparációja volt az egyedüli lehetőség, hogy az illető magyarokat a nem magyar nemzetiségtől megvédje. Hasonló, csak ennél gyengébb - és végül is sikertelen - mozgalom létezett a magyar ortodox vallásúak között 1914 előtt.⁸⁸ Ez a védekező okfejtés természetesen nem változtatja meg azt aényt, hogy az állam túlzott és alkotmányellenes intézkedésekhez folyamodott.

Jászi Oszkár mint magyarországi ellenzéki és antiklerikális politikus korabeli írásaiban - beleértve a nemzetiségi problémával foglalkozó 1912-es munkáját is - alábecsülte a vallás szerepét a kisebbségek nemzeti öntudatában. Fölismerte viszont, hogy a vallás jelentős szerepet játszik a nemzetiségi konfliktusban, de hozzátette: „a nemzetiségi kérdésnek a vallással való kapcsolata merőben esetleges és az egyház hatalmi politikájától függ.”⁸⁹ Az 1929-ben Amerikában megjelent, klasszikusnak számító művében Jászi ítéletalkotása helyesebb volt, amikor a katolikus egyházat a Monarchia egyik összetartó erejének nevezte.

A dinasztikus kapcsolatok és az egyház társadalmi konzervativizmusa és egyetemessége volt az oka annak, hogy a katolikus egyház bírálta a korszak nacionalista szellemét.⁹⁰ Ez a szerep a magyar és román püspökök mérsékletességében vált nyilvánvalóvá: nemzetiségüktől függetlenül általában elvetették a szélsőségeseket, és sajnálkoztak amiatt, hogy csökkent a vallási lelkeség iránt megnyilvánuló tisztelet; a kor nacionalista szellemével szemben szkeptikus magatartást tanúsítottak. Ezért a magyar püspökök sokáig elutasították a különálló magyar görög katolikus egyházigazgatását, mondván, hogy a görög katolikus egyházközösségekben kívánatos a nemzetiségek keveredése. 1912 előestéjén a román püspökök - elvben - beleegyeztek a magyar hívók szeparációjába, habár erőteljesen tiltakoztak az érintett parókiák száma és kiválasztása miatt.⁹¹ Visszatekintve, a magyar püspökök ezen precedensre vonatkozó aggodalmai, amelyek visszhangra találtak Teutsch történész szász egyházzól írt munkáiban,⁹² megerősítést nyertek mindkét szeparáció esetében: az országban meglevő politikai polarizáció csigavonala az egyházak nemzeti elkülönüléséből következett.

Jegyzetek

- 1 Jászi Oszkár. *A nemzeti államok és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986. 267-280.
- 2 Paul Robert Magocsi és Mayer Mária a ruszin elnevezést tartja a legspecifikusabbnak. Hivatalos kiadványokban és a mindennapi használatban általában a rutén, illetve orosz elnevezés szerepel.
- 3 Eötvös József szerint „A nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagy számú emberek között - múltjuk emlékei, jelen helyzetük, mi ezekből foly, érdekeik s érzelmeik közössége által támad.” Keleti Eötvöst idézve kifejtette fenntartásait a nemzetiségnek az állampolgárság, vallás és nyelv szerint történő definiálásával szemben. Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából*. Pest, 1871. 60-62.
- 4 A magyar népszámlálók a válaszdadók „anyanyelvére” kérdeztek, és úgy definiálták, mint amit az illető „egyén magáénak vall, s amelyen a legjobban és legszívesebben beszél”. *Magyarország története (1848-1890) VI/2*. Budapest, 1979, 1148. Az egyszerűség kedvéért a magyarul beszélőket „magyaroknak” nevezzük, de jelezzük ezen kritérium esetleges pontatlanságát.
- 5 *Magyarország története (1890-1918) VII/2*. Budapest, 1978. 877, 881.
- 6 Keith Hitchins: *The Rumanian National Movement in Transylvania 1780-1849*. Cambridge, 1969. és *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania. 1846-1873*. Cambridge, 1977.; Friedrich Teutsch: *Geschichte der siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk* Vol. 3-4. Hermannstadt, 1910. 1926.
- 7 John A. Armstrong: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, 1982. Lásd a Religious Organizations and Communication című fejezetet. 201-240.
- 8 Kemény Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. (1900-1903)*. Budapest, 1964. 320-321.
- 9 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi szempontból. VI: Barcaság*. Budapest, 1873. 132.; Beke György: *Bálint András, egy barcasági csángó helytörténész*. Kortárs, 1984. 78-81.; Ernst Wagner: *Nichtdeutsche Angehörige der evangelischen Landeskirche, Siebenbürgisch-Sächsischer Hauskalender XV*. München, 1971. 50-51.
- 10 Orbán: i. m. 114-116.; Nikodemusz Károly: *A Brassói magyar ág. h. ev. egyházmegye megalakulásának története. Az egyházmegye 40 éves örömnépe alkalmából*. Cluj Kolozsvár, (1928) 5-8.
- 11 Az evangélikus szuperintendens iratai. Sibiu, Arhivele Statului Episcopia evanghelică C. A. Fondul Superintendențial, 1862/247, 1863/376.
- 12 Orbán: i. m. 117.
- 13 A csángó lutheránusok kiválásának legteljesebb leírását Friedrich Teutsch tette közzé, Georg Daniel Teutsch: *Geschichte seines Lebens* című munkájában (Hermannstadt, 1909.) 302-334. A szerző, aki lutheránus püspök is volt, az idősebb Teutsch által irányított szász egyház elleni Orbán-féle állításokat „nyomdafestéket nem tűrő koholmányok”-nak nevezte (309.), és tagadta az összes magyar sérelem valódiságát.
- 14 Nikodemusz: i. m. 9. Az Orbán Balázs-féle követeléssel találkozhatunk Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és művelődési állapota* című munkájában is. (Budapest, 1879.) 85.
- 15 Teutsch: i. m. 327-328.; illetve uő: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. II. 1700-1917*. Hermannstadt, 1922. 508-512.
- 16 Wagner: i. m. 53.; Friedrich Gottas: *Die Endphase der Nationsuniversität und deren Ablösung durch die evangelische Kirche*, in: *Luther und Siebenbürgen*, Wien-Köln, 1985.; Helmut Klima: *Das Lutherjahr 1883*

- und die Lutherfeiern in der Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, in: *Gefördert und Gesegnet. Die Kirche der Siebenbürger Sachsen und ihr lutherisches Erbe* (Sibiu-Hermannstadt, 1983) 147-162. A lutheranizmusról és a német nacionalizmusról bővebbet lásd. Hans Düfel: *Das Lutherjubiläum 1883*. Zeitschrift für Kirchengeschichte 95, I. (1984) 1-94.
- 17 Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918*. München, 1974. 149, 219-220. A kérdést legkimerítőbben tárgyaló tanulmány, Pirigyi István: *A görög katolikus magyarság története*. (Nyíregyháza, 1982.) cími munkája szerint a magyar görög katolikusok a magyar ortodox és katolikus vallásúakból, valamint az elmagyarosodott ortodox vallású nemzetiségekből származnak.
- 18 A Cserbák András által írt rövidebb összefoglaló azt állítja, hogy a jelenlegi magyar görög katolikusok a szerbek, ruszinok és románok leszármazottai. *A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti hátterére* in: *Mert ezt Isten hagyta....* Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, 1986. 277-284; Karácsony János: *A görög katolikus magyarok eredete*. Katolikus Szemle XXXVIII. (1924) 389-396, 449-460.; Szabó Jenő: *A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária-útja 1896-1912*. Budapest, 1913. 47-53. Ez a kötet kiadott cikkek gyűjteménye, és az idézett írás 1906-ból származik; Aradi Viktor: *Tanulmányok a nemzetiségi kérdés köréből*. Huszadik Század XXVIII. (1913) 378-379.
- 19 A növekedés annyira gyors, hogy esetleg megkérdőjelezi a statisztikák használhatóságát a nemzetiségi viszonyok alakulására vonatkozóan.
- 20 Hanák Péter és Ács Zoltán egy Katus László által írt kéziratra hivatkozik. Katus számította ki a feljegyzett össznemzetiség és a bevándorlás nélküli természetes szaporulattal létrejövő népesség közti különbséget. Hanák Péter: *Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a 19. században*. Történelmi Szemle XVII. (1974) 514-515.; Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, 1984. 308. Katus László asszimilációs mozgásokra vonatkozó számításait ld *The Status of Ethnic Minorities in Hungary During the Age of Dualism (1867-1918)*. In: Peter I. Hidas (szerk.): *Minorities and the Law from 1867 to the Present*, Montreal, 1987. 3-22.
- 21 Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, 1902. 562-583, 605-611, 877-898. Volkszählung... 139.
- 22 Balogh: *i. m.*, 1072; *Volkszählung...* 110, 138-139. *A magyar szent korona...* 134-135.
- 23 Demkó Kálmán: *Asszimiláció, reasszimiláció*. Budapest, 1897. 8-9. Ezek a statisztikák kisszámú ortodox vallását is feljegyezték.
- 24 Paul Robert Magocsi: *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus. 1848-1948*. Cambridge, 1978. 42-75., 65.; Balogh: *i. m.* 1073.
- 25 Tanulmányunknak ebben a részében főleg a Székelyföldön élő románokkal foglalkozunk - ám bár a román egyházmegyéktől a hajdúdoroghoz csatolt parókiák több mint fele Északkelet-Magyarországon volt. A Romániához került kelet-magyarországi parókiák közül talán a legismertebb Nagykárolyban (Carei) - Jászi Oszkár szülőhelyén - volt. A századfordulón nagy feltűnést keltett egy esemény, amely itt történt: a parókia hívei visszautasították a Nagyváradról küldött román lelkészt, mert az nem tudott magyarul. Nincs tudomásunk semmilyen bizonyítékról, hogy Jászi felfigyelt volna erre az esetre. Memoárjaiban Jászi úgy emlékezett, hogy ez a parókia az 1880-as években túlnyomórészt román volt. Litván György és Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás*. Budapest, 1982. 544. A mai Magyarország területén lévő román görög katolikusok elmagyarosodásához értékes adatokat hoz Páll István: *Az Észak-Tiszántúl német és román szórványlakossága a 18-19. században*. Szabolcs-Szatmári Szemle 15, 3 (1980), 84-97. és úő: *Az Észak-Tiszántúl román szórványlakossága a 18-19. században*, in: *A II. Békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai* 3. köt. Budapest-Békéscsaba, 1981. 667-678.
- 26 Balogh: *i. m.* 638-647; Sabin Opreanu: *Sacuizare românilor prin religie*. Cluj, 1927. 17-18. és úő: *Die Szekler: eine völkische Minderheit inmitten des Rumänentums*. Sibiu-Hermannstadt, 1939. 76-77. Ez a változás a románok más területekre irányuló vándorlásának lehetett a következménye. Opreanu a családnevek, fiziognómia, etnográfia és toponímia alapján azt állította, hogy ennek a területnek a népessége eredetileg román volt, és csak, később magyarosodott el.
- 27 I. Tóth Zoltán: *A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése*. Erdélyi Tudomány Füzetek CXLV Kolozsvár, 1942. 10-11., 76-77.; Orbán: *i. m.* 5-6.
- 28 *Şematismul veneratului cler al Arhidiecesei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia şi Făgăraş pe anul domnului 1900, de la sfînta unire* 200. Blaj, 1900, 335.
- 29 *Volkszählung...* 139.
- 30 Jászi: *i. m.* 97-99.
- 31 Lásd a 68. sz. jegyzetet
- 32 *Volkszählung...* 110.
- 33 Mircea Pacurariu: *Istoria bisericii ortodoxe române. III*. Bucureşti 1981. 225. és *Şematismul veneratului cler al Arhidiecesei Mitropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia şi Făgăraş pe anul 1906* Blaj, 1906. 307.
- 34 Meg kell jegyeznünk, hogy a „latinizáció” ezen formája kevésbé volt elterjedt a balázs-falvi érsekségben, amelynek pap-professzorai különben a nyelvi latinosítás vezető képviselői voltak.

- 35 Cserbák: *i. m.* 289-304; Gábor Barna: *Wallfahrtsregionen und interethnische Beziehungen in Ungarn*. In: *Műveltség és hagyomány*. Ethnographica folkloristica carpathica 4. (Debrecen, 1985)177-183. Csak kevés bazilita, azaz görög katolikus szerzetes működön Erdélyben.
- 36 1861-ben Ioan Alexi, a szamosújvári püspök a román érseknek írt levelében hangsúlyozta a román parókiák szeparációjának nemzeti motívumait. Alexi Alexandra Sterca-Șuluțiu érsekhez 1861. Április 24. Az érsek általános irataiban (Alba Iulia, Romania. Arhivele Statului. Metropolis română unită, Fondul general) 1861/289. A Szamosújvári püspökség székhelye vitator volt. Néhány hívő kérte, hogy a székhelyet Naszódra helyezték, amely román kulturális központ volt; mások viszont, hogy Nagybányára (Baia Mare) helyezték, amely közel volt az egyházmegye területi centrumához, de sok rutén élt ott. Lásd a szamosújvári püspök iratait (Cluj-Napoca, Arhivele Statului. Episcopia greco-catolică Cluj-Gherla) 1862/2075. Az érsek titkos iratai (Alba Iulia, Arhivele Statului. Mitropolia română unită, Cabinetul Mitropolitului) 811/1865.
- 37 A szamosújvári püspök iratai és sok más dokumentum (Cluj-Napoca, Episcopia greco-catolică Cluj-Gherla 1862/1550). 1861-ben Gulovich 2 cikket közölt a *Religióban* (4546., 191.) Amellett érvelt, hogy a püspöki széket helyezték Nagybányára, és a magyar- országi vármegyékben található parókiákat csatolják a nagyváradi vagy munkácsi egyházmegyéhez.
- 38 Alexandra Filipascu: *Istoria Maramureșului*. București, 1940. 194-197.; Artur Koman: *Documente istorice Maramureșene*. Viseul de Sus., 1937. 29-52
- 39 I. Tóth: *i. m.* 28.
- 40 Érseki általános iratok (Alba Iulia, Arhivele Statului. Mitropolia română unita, Fondul general) 1863/211 674 721 909.
- 41 Ludovic Graur (Csík, hivatalnok) Alexandra érsekhez, dátum nélkül. Érseki általános iratok, 1863/653, 34-37.
- 42 Úti freskók Gyula-Fehérvártól Székely-Udvarhelyig. Alföld (Arad), 1862. október 17.
- 43 *Șematismul...* 1906. 142-150., 210-217., 267 275. Az 1918-as hajdúdorogi sematizmus szerint az új székelyföldi vikáriátus 35 parókiájának mindössze 4 saját iskolája volt. *Schematismus venerabilis cleri diocesis graeci rit. cath. Hajdúdorogensis ad annum domini 1918*. Nyíregyháza (1918), 237 238.
- 44 Opreanu: *Sacuizare i. m.* 26-33. és uo. *Die Szekler*, 77-88. A szerző számadása az egyes fálvokról rendkívül informatív, viszont meggyőzően nem mutatja be az állam szerepét ezekben az átalakulásokban.
- 45 Gyárfás Elemér *A román görög katolikusok autonómiája*. Katolikus Szemle XIX. (1905) 361-362.; Salacz: *i. m.* 126-131. *Cultura creștina* (Balázsfalva) VI (1917) 388389.; Szabó: *i. m.* 146.; Albrecht Ferenc: *Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához*. Magyar Kisebbség (Lugos) 1933. 53.
- 46 Demkó: *i. m.* 25. A Patrus Jenő által idézett állítások „A magyarság önvédelme a keleti rítust egyház idegen nyelveinek beolvasztó hatása ellen” (Debrecen, 1897) című munkájában hasonlóak, statisztikai pontosság igénye nélkül.
- 47 Balogh: *i. m.* 949.
- 48 *Emlékirat a magyarországi magyar ajkú gör. kath. hívőknek egy újonnan szervezendő gör. kat. püspökség kötelékibe leendő tömörítéséről*. In: Kemény (szerk.) *Iratok V.* 1906-13. 485.
- 49 Melles Emil: *Az oláh liturgia kialakulásáról*, XVI. (1902) 934944.; Szabó Könyve jelentette meg a Keleti liturgia első, 1795. évi magyar nyelvű szövegét.
- 50 Salacz: *i. m.* 150.; Salacz könyvének Hajdúdorogról szóló fejezete (149-163.) és Pirigyi könyvének egyes részletei (108-142.) tárják fel a püspökség megalapításának legkiegyensúlyozottabb történeti leírásait. Nem világos, hogy Lemeni püspök a magyar görög katolikusokra való tekintettel vagy a magyar kultúra iránt érzett rokonszenve miatt fogalmaztam meg ezt a rendelkezést; személyiségét illetően Id. Victor Chereșteșiu: *Activitatea si ideile conducatoare ale presei romane din Ungaria in deceniul premergator revoluției pașoptiste*. In: *Scrieri alese*. București, 1979. 114.
- 51 A magyar nyelvű liturgia megteremtéséért küzdő mozgalomról nyugati nyelven megjelent legjobb munka Gabriel Adriányi: *Die Bestrebungen der ungarischen Katholiken des byzantinischen Ritus um eine eigene Liturgie und Kirchenorganisation um 1900*. Ostkirchliche Studien XXI (1972) 116-131. A bulla latin nyelvű szövegét legújabbban publikálták: *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye Jubileumi Emlékkönyve 1912-1987*, Nyíregyháza, 1987.
- 52 Bözödi György: *Székely bánja*. Budapest, 1985. (először 1938-ban jelent meg). 213.
- 53 Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860-1900*. Budapest, 1977. 137.
- 54 Uo. 145. A szerzőnek igaza lehet, amikor a szláv családneveket úgy tekinti, mint egy hosszan tartó ruszin asszimiláció bizonyítékait, de számuk túlzott lehet azért, hogy a magyarbarát rutén klérus saját híveit sorolta be. Különbösen nem tartom szerencsésnek a névelemzést mint származási bizonyítékot.
- 55 Uo. 111-135. A skizmatikus mozgalom románellenes vonását nem szabad eltúloznunk, mivel a máramarosi parókiák közül, amelyek ortodox vallásra tértek át, sok volt a román. Ezek a nagyszabedű ortodox egyházhöz fordultak papokért. L. Filipascu *i. m.* 220-221.; S. Reli: *Biserica ortodoxă română din Maramureș în vremurile trecute* (Cernăuți 1938.)198-216.; Szabó: *i. m.* (1906) 55-63.
- 56 Pirigyi: *i. m.* 127, 131.

- 57 Aradi: *i. m.* 379-380.
- 58 *Biserica română unită. Două sute cinciszece ani de istorie.* Madrid, 1952. 151.; 1918. *Unirea Transilvaniei cu România.* București, 1978. 326-328.; Ștefan Pascu: *Făurirea statului național unitar român.* București, 1983. I. 323.; *Voci romene*, 20-24.
- 59 Keith Hitchins: *The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Romanian National Party 1910-1914.* *Journal of Modern History* LIII (1981) 621-622.
- 60 Ferenc Pölöskei: *István Tisza's Policy Toward the Romanian Nationalities (sic) on the Eve of World War I.* *Acta Historica* XVIII. (1972) 278.
- 61 Kemény (szerk.): *Iratok.. VI.* 1913-1914. Budapest, 1985. 196-199. A budapesti magyar görög katolikus párókus osztotta Tisza véleményét abban az interjúban amely a Világ (előbb Jászi Oszkár lapja) 1914. május 8-i számában megjelent - idézte a *Cultura Creștina* V (1915) 53.
- 62 Szabó: *i. m.* 227. (1912-es cikk)
- 63 Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter 1913. június 14-én a Parlamentben elhangzott beszéde. Kemény: *i. m.* V. (1906-1913) 64243.; Moritz Csáky: *Die römisch-katolische Kirche in Ungarn. Die Habsburgermonarchie 1848-1918. IV. Die Konfessionen.* Wien, 1985. 288-289.; Pascu: *i. m.* 323.; Liviu Maior: *Miscarea națională românească din Transilvania 1900-1914.* Cluj-Napoca, 1986. 94.
- 64 Pirigy: *i. m.* 132.
- 65 *Schematismus...* 108-133, 155-182.
- 66 Pirigy: *i. m.* 133. Arad, Kolozsvár, Torda és Brassó város román parókiáinak magyar tagjai megpróbálták különálló parókiákat kialakítani és csatlakozni a Hajdúdorogi egyházmegyéhez. Egy magyar lelkész feletteséhez írt jelentésében beszámolt, hogy a viszonylagosan „tranzigens” aradi magyar görög katolikusok erős román identitású román többséggel álltak szemben: Nyíregyháza, Hajdúdorog egyházmegyei levéltár 1913/2171.
- 67 Kemény (szerk.): *Iratok.. VI.* (1913-14)
- 68 A hajdúdorogi egyházmegye és a miskolci apostoli kormányzóság schematizmusa (Nyíregyháza, 1982), 104. 1863-ból származó egyházi névtár a munkácsi egyházmegye 13 parókiájának nemzetiségét legalább részben magyarnak jelöli, és legtöbbjük a jelenlegi magyarországi területen volt megtalálható. Jászapáti, Imrik József: *Egyetemes magyar s erdélyországi kath. egyházi névtár az 1863/4ik évre* (Pest, 1863. 89-128). Mint a Székelyföldön, a görög katolikusok elmagyarosodása elsősorban a magyarlakta területeken gyakori volt.
- 69 Beke György: *Boltívek teherbírása.* Bukarest, 228-230. A könyve körüli vitához 1. Beke: *Magyar gondok Erdélyben.* Budapest, 1990. 119-120.
- 70 Salacz: *i. m.* 154. Viktor Mihali levelezése (Cluj, Arhivele Statului. Fondul personal Victor Mihályi de Apsa. Corespondența)
- 71 Corespondența lui Vincențiu Babeș vol. I. (Cluj-Napoca 1976), 146-169.
- 72 Ludwig von Gogolák tárgyalja Mihalit és Mocionit, akiknek nemesi rangjuk bizonyos etnikai kétértelműséget okozott, továbbá foglalkozik az asszimiláns Siegescu József görög katolikus kanonokkal és Moldován Gergely egyetemi professzorral. E két utóbbi Tisza István román ügyekkel foglalkozó tanácsadói voltak. *Zum Problem der Assimilation in Ungarn in der Zeit von 1790-1918.* *Süddeutsches Archiv* IX. 1966. 26.
- 73 Pirigy: *i. m.* 134.; Nyíregyháza, Hajdúdorog Egyházmegyei Levéltár, 1913/2815. Lekötelezettje vagyok Dr. Pirigynek az első két feltevéseért az aláírók indítékait tekintve. Mihali érsek a hozzá címzett román irodalmi nyelven írt leveleket a bécsi apostoli nunciushoz továbbította egy latin nyelvű borítólevéllel együtt, majd ezt követően a hajdúdorogi püspökhöz. Az 1918-as sematizmus a 11 parókiából 7-et magyarul beszélőnek, 4-et románul beszélőnek minősít. (Az ekkor változott helyzettudathoz ld. Képes Ernő: *A magyar politika jövője útjai. A diadalmas Balkán és a magyarság jövője.* Budapest, 1913.)
- 74 István Deák: *Assimilation and Nationalism in East Central Europe during the Last Century of Habsburg Rule,* U.S. -Hungarian Conference, Budapest, (1982. aug. 23-25.) Kézirat.
- 75 Goga dicsérő szavait a Huszadik Század XXVIII (1913) 706. oldalán idézik. Újra megjelent Litván György (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre.* Budapest, 1973. II. 340-341. Goga csoportjának első, részletes vizsgálata Maior művében található, 162-175. A csoport egy másik tagja karrierjének korai szakaszát saját írásom ismerteti *Ioan Lupas and the Cluj School of History Between the Two World Wars* címmel *Balkanistica* VII. (1981/82.) A városi népességre vonatkozó statisztikához ld. a 77. számú jegyzetet. Katus szerint a városi lakosság román nemzetiségű aránya 4 % alatt maradt 1880-1910 között, míg a magyaroké 63 %-ról 77 %-ra nőtt. *Über die wirtschaftlichen...* 203.
- 76 Huszadik Század XXII (1910) 197-198.
- 77 Uo. XXVII (1913) 199-212. Itt a román városi lakosságra vonatkozó statisztika Braun Róberttől ered
- 78 Goga 1913-1914-es Romániába történő emigrációjáig a csoportja szerepével kapcsolatban ld. Pascu I. 297-337. és Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1918)* In: *Erdély története.* Budapest; 1986. III. 1682-1683.) A magyarokhoz és Adyhoz fűződő kapcsolataival összefüggésben ld Király István: *Intés az örökhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben 1914-1918.* Budapest, 1982.

- I. 199-206. Félrevezető Gogát a „magyar progresszió elárulásával” vádolni, és közvetlen összefüggést látni 1913-as nacionalizmusa és az 1930-as években megjelenő fasiszta kapcsolatai között, mint ahogy ezt Király is teszi munkájában.
- 79 Jászi: *A nemzeti államok.* i. m. 116.
- 80 Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870- 1914.* Stanford, 1976.
- 81 Karl W. Deutsch: *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality.* Cambridge, 1962. 92.
- 82 Az összes vasúti adat forrása: Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848-1914.* Bukarest, 1981. 148-167.
- 83 Keleti: *i. m.* 137, 210, 361.
- 84 Uo. 211, 361.
- 85 Böződi: *i. m.* 152-186.
- 86 Vasile Curticăpeanu: *Le mouvement culturel pour le parachevement de l'état national roumain* (1918). Bucureşti 1973.
- 87 Pirigyí István: *A magyar görögkatolikusság történetének kiemelkedő személyiségei.* In: *A Hajdúdorogi Bizánci...* i. m. 200.
- 88 Kemény (szerk.): *Iratok. IV.* (1903-1906) Budapest, 1966. 334-348.
- 89 Jászi: *A nemzeti államok.* 69. Ez a magatartás világosan tükröződik Jászinak a görög katolikusok máriapócsi zarándoklásáról szóló cikkében, ahol a szerző a klérust okolta az emberek maradisága miatt, és a bajok orvoslására az általánosan kötelező állami oktatás mellett foglalt állást Jászi Oszkár publicisztikája, a Világ 1910. szeptember 18. számának 138-142. oldaláról. Ilyen javaslat csak fokozhatta a kormánnyal szembeni román ellenállást
- 90 Oscar Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* Chicago, 1929. 155-162.; Magyar fordításban: *A Habsburg-Monarchia felbomlása.* Budapest, 1982. 235 242.
- 91 Salacz: *i. m.* 151-152., 156.
- 92 Teutsch: *Geschichte der evangelischen Kirche.* i. m. 446.

JAMES NIESSEN

Religion and Nationality in Transylvania at the Turn of the Century

The study examines the process of linguistic assimilation in the light of two movements for ecclesiastic separation: of the Hungarian Lutherans and Greek Catholics of eastern Hungary. Government support played no small part in the eventual success of these movements, in 1888 and 1913; but statistical and narrative sources support the proposition that magyarization, in the sense of voluntary adoption of the Hungarian language and nationality, truly took place prior to the creation of the new jurisdictions. The article examines the applicability of the theory of Oszkar Jászi, the most sophisticated contemporary writer on ethnic assimilation, which he offered in his 1912 work, *National States and the Nationality Question*. Jászi correctly noted the importance of environment, cultural contacts, and the motive of economic advancement for the individuals' decision to assimilate. But his emphasis on the urban milieu as the primary site of assimilation does not apply to the Greek Catholics, who were Hungary's least urbanized religious group. Jászi also underestimates religious adherence as a source of identity, whose importance occasionally superceded that of language. Other factors, examined here, include the relationship of the Ruthenians and Romanians and the difficulty of maintaining Romanian schools in isolated, impoverished communities. It is suggested that the chronology of railway construction in eastern Transylvania supports the application of Karl Deutsch's theory of social communication as an additional, partial explanation of the process of assimilation.